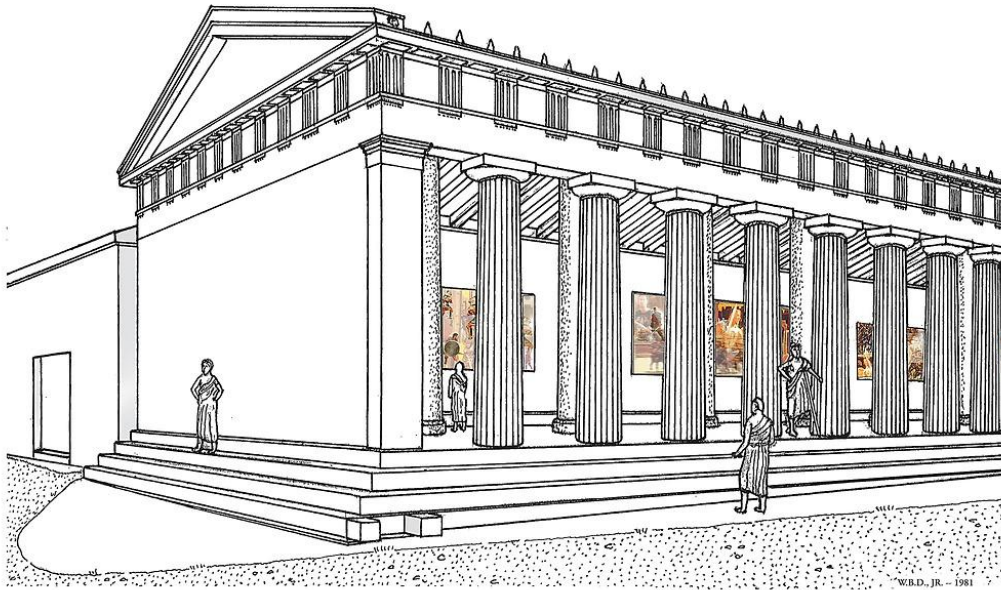

Het raamwerk van een identiteit

De Stoa Poikile tussen ± 470 v.Chr. en 400 n.Chr.

Iris van der Linden

Studentnummer: 3933032

Datum: 19-06-2015

Woorden: 8146

Onderzoeksseminar IIIC – Heilige plaatsen (GE3V14053)

Docent: Floris van den Eijnde

Inhoud

Inleiding	3
1. Een monumentale <i>lesche</i>	6
2. Het decor van een klassieke democratie	11
3. De thuisplaats van de wijsheid	14
Conclusie	19
Bibliografie	21

Inleiding

“And now pass on in imagination to the Stoa Poikile; for the memorials of all our noble deeds stand dedicated in the Agora.” – Aeschines¹

Wanneer Pausanias in de tweede eeuw n.Chr. tijdens zijn reis door Griekenland Athene aandoet, neemt hij ruimschoots de tijd om stil te staan bij een van de beroemdste gebouwen uit de Oudheid: de Stoa Poikile (‘beschilderde zuilengang’). Pausanias voert de lezer mee langs de monumentale sculpturen, de overwinningstroeën en de schilderijen waaraan de Stoa haar naam ontleent en die de Atheners vanaf de vijfde eeuw v.Chr. hebben verzameld in en rondom de Stoa.² Hier werd de roem van de stad herdacht en gevierd, maar de zuilengalerij was meer dan alleen een museum voor in het verleden behaalde overwinningen. De Stoa diende tevens als heiligdom en werd gebruikt voor officiële aangelegenheden, zoals rechtspraak en het afhandelen van juridische zaken. Maar bovenal was de Stoa een *lesche*, een openbare plek waar de bevolking zijn vrije tijd kon doorbrengen. Deze stond dan ook niet toevallig op de Atheense agora, het civiele centrum van Athene. Vanuit alle lagen van de bevolking bezochten mensen de Stoa om te handelen, om gewoon wat te verpozen of om met anderen van gedachten te wisselen over politiek en filosofie. Hier stichtte de filosoof Zeno van Kiton rond 300 v.Chr. zijn naar de Stoa vernoemde filosofische school, die nog eeuwen later van grote invloed was op zowel de Romeinse cultuur als op de filosofie.³

In dit onderzoek staat het gebruik van de Stoa als monumentaal en publiek gebouw in de klassieke en hellenistische perioden centraal. Daarbij is de vraag van belang hoe dit belangrijke gebouw heeft bijgedragen aan de constructie van een Atheense identiteit. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik het onderwerp benaderen vanuit het perspectief van het begrip ‘*lieux de mémoire*’ (‘plaatsen van herinnering’ of ‘herinneringstekens’).⁴ Dit door de Franse historicus Pierre Nora gemunte begrip heeft betrekking op de symbolische, materiële en functionele rol die monumenten innemen bij de vorming van een cultureel geheugen, een rol die van verstrekkende invloed is op de beleving van identiteit. Dit theoretische kader werpt nieuw licht op de manier waarop de Stoa Poikile functioneerde als een plaats waar de Atheense identiteit niet alleen werd gevormd maar ook tot uiting kwam. Het Griekse opvoedingsideaal (*paideia*) bepaalde de identiteit van de Atheense burger en daarmee die van de samenleving, omdat deze het geheel vormt van haar burgers. Het ideaal omvatte (militaire) eer, wijsheid en aandacht voor schoonheid en traditie.⁵ De Stoa was een plaats waar burgers werden herinnerd aan hun geschiedenis en de dominantie van Athene in de vijfde eeuw, zodat zij goed beseften waartoe de stad in staat was. Het was specifiek voor Athene dat *paideia* voor alle burgers gold, en het gebouw was dan ook openbaar, zodat iedereen de grootsheid van de polis kon ervaren. Bovendien had zo ook iedereen toegang tot de filosofie, een andere belangrijke peiler van het opvoedingsideaal. Filosofen verbleven hier om met de mensen in

¹ Aeschin. 3.186, vert. Charles Darwin Adams (Londen: William Heinemann, 1919).

² Paus. 1.15.

³ De Stoïsche filosofie zou ook nog na de oudheid van belang zijn voor de westerse filosofische traditie. Stoïsche invloeden zijn terug te vinden in bijvoorbeeld de werken van middeleeuwse en vroegmoderne filosofen zoals Pico (1463-1493), Pomponazzi (1462-1525) en Spinoza (1632-1677).

⁴ Zie Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, 3 vols. (Parijs: Gallimard, 1984-1992).

⁵ Zie Werner Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, 3 vols. (Oxford: Blackwell, 1945-1947).

gesprek te gaan en hen te onderrichten. Kortom, burgers konden hier dagelijks leren wat het betekende om een Athener te zijn door te kijken naar de kunst en trofeeën, of door te filosoferen met anderen.

Het onderzoek naar de functie en de betekenis van de Stoa Poikile bestaat uit drie delen. Ten eerste richt de blik zich op de Stoa als gebouw waar het dagelijks leven van de inwoners zich afspeelde. Er volgt een kort overzicht van de omstandigheden waarin de Stoa is gebouwd en de architecturale en esthetische elementen die van belang zijn. Ook schets ik een algemeen beeld van de verschillende functies vanaf de bouw rond 470 v.Chr., en hoe deze veranderden aan het einde van de vierde eeuw. Deze functies bleven, met een verschuiving van accent, behouden tot het verval van de Stoa in de zesde of zevende eeuw n.Chr. Vervolgens ga ik dieper in op de betekenis van het gebouw als symbool voor het Atheense burgerschap in de klassieke periode, waarin de democratie aanvankelijk bloeide. De democratische beginselen en *paideia* werden vertegenwoordigd door de Stoa, als plek waar de gehele gemeenschap samenkwam in een monumentaal decor. Hier werd zichtbaar voor de burger wat het ideaal van Athene was, door de imposante, klassieke architectuur die Athene's rijkdom symboliseerde en de tentoongestelde monumenten die historische en mythische overwinningen verbeeldde. Tegelijkertijd is van belang dat de Stoa ruimte bood aan zowel politieke en filosofische, als aan aardse zaken die het dagelijks leven van de Athener bepaalden. Ook in de vierde eeuw v.Chr. toen Athene haar democratie en dominantie in Hellas verloor, waren publieke gebouwen als de Stoa juist de plekken die nog herinnerde aan de roem van de polis, en aan wat haar onderscheidde van andere poleis zoals Sparta en Thebe. De Stoa had in de klassieke tijd dus als *lesche* een belangrijke, museale en opvoedkundige functie die symboliseerde wat belangrijk was voor het Athenerschap.

De vierde eeuw is ook de eeuw waarin de verschillende filosofische scholen in Athene ontstonden, die tot in de late Oudheid als trekpleister fungeerden in de Mediterrane wereld. Het derde deel van dit onderzoek bespreekt hoe in de Stoa als *lieu de mémoire* steeds meer de nadruk op de filosofische identiteit kwam te liggen in de hellenistische periode vanaf de derde eeuw v.Chr. De principes van de Stoïsche filosofie vonden aansluiting bij de veranderende Atheense samenleving en de Stoa symboliseerde in haar functie als 'collegezaal' steeds meer het Athene als thuisplaats van de wijsheid. In de late Oudheid raakte de filosofische traditie steeds meer geabstraheerd van het gebouw zelf, dat rond 400 n.Chr. haar deuren sloot. Archeologisch bewijs toont aan dat de zuilengang waarschijnlijk nog tot de zesde/zevende eeuw werd gebruikt als winkelgalerij, waarna de Agora volledig verlaten werd verlaten.⁶

Hoewel een omslagpunt is aan te wijzen in de vierde/derde eeuw v.Chr, verliest de Stoa Poikile nooit geheel haar functie als *lesche* in het tijdperk van de filosofen na de derde eeuw, zoals ook in de eeuwen daarvoor de zuilengalerij al een plek was waar filosofen samenkwamen. De nadruk in dit onderzoek ligt vooral op de klassieke en hellenistische periode, omdat hierin de grootste omslag plaats vond. Veel van de gebruikte bronnen stammen uit de Romeinse tijd, die ongeveer vanaf de eerste eeuw v.Chr. wordt geperiodiseerd, maar zij beschrijven de functies van de Stoa die in eerdere eeuwen zijn ontstaan.

⁶ John Mck. Camp, *Agora Excavations; Summary Report on the 2011 Season* (augustus 2011), 2.

Om de vraag naar de functie en betekenis van de Stoa te beantwoorden maak ik allereerst gebruik van rapporten van opgravingen die door the American School of Classical Studies at Athens (ASCSA) zijn uitgevoerd op de Agora. Zo zijn er in de afgelopen jaren nieuwe vondsten gedaan die nieuw licht werpen op de monumentale functie en symbolische betekenis van de Stoa. Daarnaast benut ik de eerdere verslagen van Meritt (1970), Shear (1984) en Camp (2007) die zijn gepubliceerd in het tijdschrift *Hesperia* van de ASCSA. Echter, het zwaartepunt ligt op de bestudering van antieke bronnen die inzicht geven in de verschillende betekenissen van de Stoa Poikile en hoe deze in de oudheid werden geïnterpreteerd. Veel van deze informatie is ontleend aan de werken van de tweede-eeuwse Pausanias (*Description of Greece*) waarin hij als reiziger in Athene de monumenten en schilderijen in de Stoa beschrijft. Voor de klassieke periode, zijn de redevoeringen van Demosthenes en Aeschines over het burgerschap en de monumenten van belang, en Plutarchus biedt informatie over het leven van de Atheense politicus Kimon. Voor de hellenistische periode waarin de Stoa steeds meer een centrum van geleerdheid werd, zijn onder andere de satires over de Atheense filosofen van Loukianos belangrijk. Diogenes Laërtius biedt daarnaast een rijk overzicht van het leven van Zeno en zijn omgang met de Stoa Poikile als collegezaal. Het is belangrijk om rekening te houden met enige vertekening in de interpretaties van de (vaak latere) auteurs, die vaak beïnvloed zijn door hun eigen tradities en overtuigingen. Daarbij verschilt de invulling die wij geven aan moderne concepten van democratie en burgerschap, van die in de oudheid. Dit onderzoek stelt zich dan ook niet tot doel een objectieve weergave geven van de omstandigheden in de klassieke en hellenistische tijd, maar poogt veel meer een indruk te wekken hoe dit monumentale gebouw het decor vormde van de klassieke democratie, en daarnaast een iconische plaats van de filosofie werd.

1. Een monumentale *lesche*

“(...) the People inherits [*sic*] possessions that will never die; on the one hand the memory of their achievements, on the other, the beauty of the memorials set up in their honor (...)” – Demosthenes⁷

Om antwoord te geven op de vraag welke functie en betekenis de Stoa Poikile had in de oudheid, is het in de eerste plaats belangrijk om te kijken naar de tijd waarin de zuilengang is gebouwd en hoe het gebouw in deze periode past wat betreft zijn stijl en functie. De aanleiding tot de bouw, de bouwstijl, en de tentoongestelde schilderijen en overwinningstroeën in de Stoa de waren bepalend voor de functie van de galerij. Hieronder volgt hoe de zuilengalerij in haar uiterlijk en functie aanvankelijk een typisch gebouw van het vijfde-eeuwse, democratische Athene was, waarin uiteindelijk het bedrijven van filosofie een van de belangrijkste dingen werd.

De Stoa Poikile werd gebouwd tussen 470 en 460 v.Chr in de tijd van Kimon onder de verantwoording van Peisianax (vermoedelijk ook Kimon's zwager), al is onduidelijk wat zijn precieze rol is geweest. Aanvankelijk heette de Stoa het 'Peisianakteios' naar de opdrachtgever, maar al snel verkreeg de zuilengalerij de naam 'de Beschilderde' (*Poikile*) naar de beroemde schilderijen die er tentoongesteld hingen. Ook was het na het ostracisme en de daaropvolgende verbanning van de aristocratische Kimon in 461 v.Chr. niet langer gebruikelijk om gebouwen naar individuen te vernoemen. Het is namelijk in dit jaar dat Ephialtes en Perikles democratische hervormingen invoerden, en publieke gebouwen als de Stoa Poikile dienden een naam te dragen die aangaven dat het gebouw er voor alle Atheners was, zoals ook de schilderijen en monumenten in de zuilengalerij er voor iedereen waren.⁸

De Stoa Poikile was een van de eerste gebouwen in de klassieke orde, met Dorische, gegroefde buitenzuilen van kalksteen en Ionische, ongegroefde binnenzuilen van marmer. De Stoa had een gesloten muur aan de achterkant en een open voorzijde, die te betreden was via een trapvormige onderbouw (een bouwvorm die ook bij tempels gebruikelijk was). Recent zijn beide zijden van de Stoa en delen van de muur teruggevonden, waardoor een meer definitieve inschatting van de ligging en grootte gemaakt kan worden.⁹ Deze manier van bouwen bleef gangbaar bij de bouw van latere stoa's in de oudheid, en zou ook enkele decennia later navolging krijgen bij de gebouwen die verzezen onder het bouwprogramma van Perikles vanaf de jaren veertig.¹⁰ Het Perikleïsche programma had als doel de stad, en dan met name de Akropolis, te herbouwen nadat in 449 v.Chr onder leiding van Kallias een einde kwam aan decennia van oorlogen met de Perzen. Echter, al voor Perikles zijn bouwprogramma begon na de vrede van Kallias, was zijn voorganger Kimon in de jaren zeventig al bezig de stad te verfraaien en uit te breiden. Het kan zijn dat Kimon de ruïnes op

⁷ Dem. 22.76, vert. A. T. Murray (London: William Heinemann, 1939). Volgende citaten uit dit werk van Demosthenes worden aan dezelfde vertaling ontleend; N.B.: In plaats van 'People' zou ook het Griekse begrip 'Demos' kunnen worden gebruikt.

⁸ Schol. Dem. 20.112; Lucy S. Meritt, "The Stoa Poikile," *Hesperia: the Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 39 (1970), 255-257; Homer A. Thompson en R.E. Wycherley, "The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Centre" *The Athenian Agora* 14 (1972), 90.

⁹ John Mck. Camp, *Agora 2012 – Preliminary Report* (augustus 2012), 2.

¹⁰ William R. Biers, *The Archeology of Greece: An Introduction* (Ithaka en Londen: Cornell University Press, 1987), 203; Thompson en Wycherley, "The Agora of Athens," 82.

de Akropolis ongemoeid liet uit respect voor de eed van Plataea,¹¹ maar in de publieke ruimte werden verschillende gebouwen in zijn opdracht opgericht. Zijn programma werd gefinancierd door de inkomsten uit militaire overwinningen, maar ook de contributies van lidstaten uit de in 477 door Kimon opgerichte Delisch-Attische Zeebond, waren een belangrijke inkomstenbron.¹² Deze bond werd gevormd als een verbond van stadsstaten tegen de gezamenlijke vijand Perzië, maar Athene nam al snel de leiding en greep de bond aan als instrument om haar macht in de Griekse wereld te versterken. De bijdragen van andere poleis werden als fonds aangewend om de eigen stad te versterken en flatteren, en één van deze gebouwen die tijdens dit bouwbeleid van Kimon verrees, was de Stoa Poikile.

De Stoa was gesitueerd in de Agora, wat in de klassieke periode het centrum van de stad was. De Agora was de plek waar iedereen dagelijks samenkwam, waar handel werd gedreven, waar mensen woonden en werkten, waar vrije tijd werd doorgebracht en waar werd gefilosofeerd. Ook werden hier officiële zaken afgehandeld, publieke toespraken gehouden, en vonden rechtspraak en het politieke bedrijf hier plaats. Dit alles gebeurde in een omgeving die de burger voortdurend herinnerde aan de roem van de stad, want de Agora stond vol met monumenten, sculpturen en inscripties die verwezen naar de helden en geschiedenis van de polis. Ook stonden wijd verspreid de zogenaamde ‘Hermen’, standaarden met portretten van belangrijke Atheners en inscripties die hun namen en daden vermeldden. Generaals en politieke leiders zetten deze neer na overwinningen en ze dienden tevens om de ingangen van de Agora te markeren. Veel van deze Hermen stonden bij de Stoa Poikile.¹³ Voor de Stoa stonden gedurende de gehele oudheid monumenten zoals de standbeelden van de zesde-eeuwse wetgever Solon, Hermes Agoraios (patroon van de marktplaats) en de laat vierde-eeuwse Seleucus, die Pausanias beschrijft in zijn werk.¹⁴ Daarnaast was de Stoa vooral ook een openbare ‘hangplek’ (*lesche*) waar iedereen op afkwam, en verschillende bronnen getuigen van rechtshandelingen en executies onder de Dertig, een bewind van dertig tirannen dat na het verlies van de Peloponnesische Oorlog in 404 v.Chr. in Athene kort regeerde.¹⁵

De Stoa was gelegen aan de noordkant van de Agora aan de Panathenaïsche weg, waarlangs de route voerde van de jaarlijkse processie naar Eleusis voor het festival van de Mysteriën. De Stoa was niet onwaarschijnlijk een verzamel- en oproepplaats voor de deelnemers aan de Eleusische Mysteriën, waarna ze hun weg vervolgden naar Eleusis voor

¹¹ Een in 479 v.Chr. gezworen eed waarin de Atheners beloofden nooit meer de Akropolis te herbouwen toen deze in 480 was verwoest door het leger van de Perzische koning Xerxes. De overblijfselen dienden als een fysieke herinnering aan de oorlog.

¹² Walter Judeich, *Topographie von Athen* (München: Beck, 1931), 73-74; Wycherley, “The Painted Stoa,” 22.

¹³ Plut. *Cim.* 7; Paus. 1.15; Harpokration, *Hermes*; Aeschin. 3.183-5; John Mck. Camp, *The Archeology of Athens* (2001), 65; Judeich, *Topographie von Athen*, 73, 336; John Mck. Camp, *The Athenian Agora: A Short Guide to the Excavations* (2003), 39. Er zijn in antieke bronnen en in archeologische opgravingen zodanig veel bewijzen gevonden van de Hermen bij de Stoa, dat er twijfel over bestond of op de plaats van de Stoa Poikile niet eigenlijk de Stoa van de Hermen lag. Opgravingen vanaf de tweede helft van de vorige eeuw hebben deze gedachte onaannemelijk gemaakt doordat de archeologische bewijzen de grootste overeenkomsten vertonen met bronnen die de Stoa Poikile aanhalen. Zie Camp, *The Archeology of Athens*, 261; H.A. Thompson, “Excavations in the Athenian Agora: 1949,” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 19 (1950), 328; R.E. Wycherley, “The Painted Stoa. ‘Sapiens Bracatis Inlita Medis Porticus’.” *Persius* 3. 53-54.” *Phoenix* 7 (1953), 20.

¹⁴ Paus. 1.16.

¹⁵ Dem. 45.17; D.L. 7.1.5; Inscripties: I. G., II², 1641, 25-30; I. G. II², 1670, 34-35.

het hoogtepunt van het ritueel.¹⁶ Door de ligging van de zuilengalerij in het noorden, was ze met haar gesloten achterwand naar de noordenwind gekeerd. Zo was het gebouw in de winter afgeschermd van de wind terwijl het van voren beschreven werd door de lage winterzon; in de zomer bood het bescherming tegen de hitte. Hierdoor stonden niet alleen de kunstwerken en monumenten beschut, maar was het ook aangenaam voor het grote publiek om hier te vertoeven, iets wat de functie van de *lesche* versterkte.

Hoewel de Stoa vanaf haar begin een publiek gebouw was, duiden archeologische bevindingen en antieke bronnen er ook op dat de zuilengalerij de functie van een heiligdom vervulde. Zo laten recente opgravingen een constructie van de euthynteria (dit is bij een Griekse tempel het bovenste deel van het fundament waarop de trapvormige onderbouw rust) zien die veelal bij tempels wordt aangetroffen.¹⁷ Ook in verschillende bronnen wordt gesproken van een altaar met een houten omheining (*temenos*) die het monument van de publieke grond afbakende als heiligdom (*hieron*), en een priester en toortsdrager die zich in de Stoa Poikile zouden bevinden.¹⁸ Het is onduidelijk of hier een godheid werd vereerd of dat dit wellicht een heiligdom was voor Atheense generaals of mythische helden die een rol waren toebedeeld in de militaire expedities van de stad. Dit laatste lijken de tentoongestelde monumenten in de Stoa te suggereren, omdat deze Atheense helden en Atheense overwinningen verbeeldden. Bewijzen voor een specifieke cultus zijn vooralsnog niet gevonden, al beschrijft Diogenes wel een sculptuur van Hermes, de god van (onder andere) de handel, voor de ingang van de Stoa. De functie als heiligdom is een interessant gegeven omdat heiligdommen vaak gesloten waren voor de gewone bevolking, zoals op de Akropolis het geval was. De publieke toegankelijkheid en de schilderijen, sculpturen en overwinningstroeën die bovenal de polis en haar burgers leken te vieren, maken het aannemelijk dat de Stoa werd gebouwd als een overwinningssonument onder Kimon.

Naast een heiligdom was de Stoa een doelbewust esthetisch verfijnde *lesche* om iedere voorbijganger te herinneren aan de rijkdom en schoonheid van Athene. Sporen van fresco's op gevonden fragmenten van een anta kapiteel (het kapiteel van de zuil die aan de buitenkant direct aan de muur vastzit ter ondersteuning van het gebouw) suggereren weelderige beschilderingen, en het is mogelijk dat de Stoa haar naam niet alleen verkreeg door het tentoonstellen van schilderijen, maar ook door de beschilderingen van het gebouw zelf.¹⁹ Van de schilderijen zijn er in ieder geval vier bekend, die van de hand van de beroemde schilders Polygnotos, Mikon en Panainos waren. De werken zelf zijn helaas niet bewaard gebleven, maar worden veel besproken in de werken van verschillende antieke auteurs.²⁰ De precieze datering van de schilderijen is onduidelijk, maar bekend is dat de schilders in ieder geval in de

¹⁶ Zie Schol. Aristophanes, *Frogs* in: R.E. Wycherley, "Literary and Epigraphical Testimonia," *The Athenian Agora* 3 (1957), 31.

¹⁷ John Mck. Camp, *Excavation Summary – 2009* (augustus 2009), 3. De constructie wordt echter niet *alleen* bij tempels aangetroffen.

¹⁸ Voor het altaar en *hieron*, zie D.L. 7.1.14; voor de priester en toortsdrager, zie Schol. Aristophanes, *Frogs*, 369f, in: Wycherley, "Literary and Epigraphical Testimonia," 34-36.

¹⁹ Ida Thallon Hill, *The Ancient City of Athens; Its Topography and Monuments* (Londen: Methuen & Co. Ltd., 1953), 68; Wycherley, "The Painted Stoa," 24. Echter, wanneer de Cyreense bisschop Synesios rond 400 n.Chr. de Stoa bezoekt, klaagt hij dat de zuilengang haar naam niet meer verdient omdat de schilderijen verdwenen zijn. Dus ofwel van rijke beschilderingen was toen geen sprake (meer), of deze waren niet genoeg om de naam 'beschilderd' te mogen krijgen'; zie Synesios, *Epist.* 54.

²⁰ Paus. 1.15; Ael. *NA.* 7.38; Plin. *Nat.* 35-34-38.

tweede helft van de vijfde eeuw actief waren, en Polygnotos waarschijnlijk al enkele decennia daarvoor.²¹ De meest uitvoerige beschrijving van de werken geeft Pausanias tijdens zijn bezoek aan de Stoa.²² Hij omschrijft de werken die de slag om Oenoë verbeelden, het verslaan van de Amazonen, de overwinning op Troje en de slag om Marathon. Het thema dat steeds terugkeert is de overwinning van Athene op haar vijanden, en de verwijzingen naar de grootse voorouders van de stad. De verstrengeling van historische gebeurtenissen met mythologie in deze werken toont hoe de klassieke Atheners hun geschiedenis beleefden.

De schilders werden geroemd om hun vernieuwingen in de beeldende kunst die het begin van de klassieke stijl inluiden. Zo schreef Plinius in de eerste eeuw vol bewondering over het gebruik van kleuren en technieken waardoor Panainos de generaals in het Marathon schilderij overtuigend kon portretteren. Over Polygnotos schreef hij: “Polygnotus of Thasos, for instance, who was the first to paint females in transparent drapery, and to represent the head covered with a parti-coloured head-dress. He, too, was the first to contribute many other improvements to the art of painting, opening the mouth, for example, showing the teeth, and throwing expression into the countenance, in place of the ancient rigidity of the features.”²³ Daarbij noemde ook Aristoteles de schilder treffend in het afbeelden van iemands karakter.²³

Een ander vroegklassiek stijlkenmerk in de werken, was dat niet de actie zelf maar het moment ervoor of erna werd afgebeeld, waardoor het beeld geladen was met spanning voor datgene dat nog te gebeuren stond of net was gebeurd.²⁴ Een voorbeeld hiervan is het door Polygnotos geschilderde schilderij dat een moment na de slag om Troje uitbeelde. Het is het moment dat de Grieken zich, na de inname van de stad beraadden over wat te doen met de held Ajax die zich vergreep aan de Trojaanse priesteres Cassandra. Het geweld zelf werd niet afgebeeld. Naast de schilderijen, was de zuilengalerij ook de plek om overwinningstroeieën neer te zetten, zoals het schild van de Spartaanse koning Pleistarchus, dat de Atheners buit maakten na de slag bij Pylos in 424 v.Chr. tijdens de eerste Peloponnesische Oorlog.²⁵ Deze openbare, museale functie bleef gedurende het grootste gedeelte van de oudheid, en in ieder geval tot enkele eeuwen n.Chr. bewaard, zoals de recente opgraving van een standaard van een monument voor Herodes uit de eerste eeuw n.Chr. aantoont.²⁶ Kortom, ook toen de Stoa steeds meer een plek voor het bedrijven van filosofie werd, bleef zij een museum.

Het kan goed zijn dat de Stoa een voorbeeld was voor andere gebouwen in haar bouwstijl en gebruik, zoals de in de tweede helft van de vijfde eeuw gebouwde Stoa van Zeus op de Agora. Deze was eveneens gebouwd als oorlogsmonument na overwinningen op de Perzen, en ook hier werd de triomf van Athene afgebeeld op schilderijen en in sculpturen. Bovendien vond hier de cultus voor Zeus Eleutherios (‘Bevrijder’) plaats. Evenals de Stoa Poikile was

²¹ Meritt, “The Stoa Poikile,” 256. Polygnotos heeft waarschijnlijk zijn werk al in de tijd van Kimon geschilderd, omdat verschillende bronnen noemen dat hij als Thaciër het Atheens burgerschap zou hebben gekregen. In de tijd na Kimon’s ostracisme was dit vrijwel onmogelijk omdat Perikles het burgerschap alleen nog openstelde voor inwoners van wie de beide ouders geboren Atheners waren. Zie Plut. *Cim.* 4.5-6 en Harpokration, *Polugnotos*.

²² Paus. 1.15.1-3.

²³ Plin. *Nat.* 35.34-35, vert. John Bostock en H.T. Riley (Londen: Taylor and Francis, 1855); Aristot. *Poet.* 1450a28.

²⁴ Paus. 1.15; Biers, *The Archeology of Greece*, 190.

²⁵ Dem. 22.76; Aeschin. 3.186; T. Leslie Shear, “The Campaign of 1936,” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 6 (1937), 346-348.

²⁶ John Mck. Camp, *Preliminary Report – Agora Excavations 2013* (augustus 2013).

deze Stoa niet alleen een heiligdom, maar werd er rechtgesproken en had het vooral een openbaar en museaal karakter.²⁷ Beide Stoa's verheerlijkten Athene en haar overwinningen op andere volkeren op een plek die voor iedereen toegankelijk was, in tegenstelling tot de meeste tempels die alleen door de priester(es) betreden mocht worden. Ook hier speelde de filosofie een rol, zoals blijkt uit de werken van Plato die omschrijven hoe Socrates zich, tijdens zijn rondwandelingen over de Agora, in de Stoa van Zeus nestelde om anderen te bevragen over filosofische kwesties.²⁸ Ook buiten Athene heeft de Stoa Poikile mogelijk als voorbeeld gediend voor latere bouwwerken. Zo geeft archeologisch onderzoek aan dat de Stoa veel gelijkenissen vertoont met de *lesche* van de Knidiërs in Delphi, die rond 450 v.Chr. gebouwd is en eveneens beschilderd is door Polygnotos.²⁹

De conclusie die we hieruit kunnen trekken is dat de Stoa Poikile als een van de eerste zuilengalerijen in de klassieke orde, een plek was waar iedereen op afkwam. Er werd gefilosofeerd, rondgehangen, vermaakt door goochelaars,³⁰ rechtgesproken, vereerd en gehandeld tegen de achtergrond van de alomtegenwoordige, fysieke herinnering aan Athene's roem. Het gebouw dat werd gefinancierd met inkomsten uit geslaagde militaire expedities en bijdragen uit de Delisch-Attische zeebond, was gedurende haar bestaan tot de zesde/zevende eeuw een eerbetoon aan de stad en haar burgers. In het volgende hoofdstuk wordt dieper ingegaan op wat dit eerbetoon betekende voor de beleving van het Atheens burgerschap.

²⁷ Zie Wycherley, "Literary and Epigraphical Testimonia," 2, 23-31.

²⁸ Plat. *Eryxias*, 392a; Plat. *Theag.* 121a (wellicht zijn dit latere academische werken, en niet van Plato zelf); cf. Xen. *Ec.* 7.1. Het is onwaarschijnlijk dat Socrates nooit in de Stoa Poikile kwam, omdat dit juist de plek was waar in Socrates' tijd (de tweede helft van de vijfde eeuw) de denkers op af kwamen om te filosoferen. Het is een mogelijkheid dat Plato, door wie we Socrates voornamelijk kennen, zijn leermeester niet wilde associëren met deze denkers die hij laetdunkend als 'sofisten' afdeed. Voor Plato was Socrates de eerste filosoof in zijn soort, die hij liever aan Zeus (oppergod, en god van o.a. de rechtspraak), dan aan de sofisten van de Stoa Poikile lieerde. Voor Socrates op de agora, zie Plat. *Apol.*; cf. Mabel L. Lang, *Socrates in the Agora* (1978), 11-15.

²⁹ Camp, *Agora 2012* (2012), 2.

³⁰ Apul. *Met.* 1.4.

2. Het decor van een klassieke democratie

“Wij hebben de schoonheid lief zonder verkwisting; wij hebben de wijsheid lief zonder weekheid. (...) dagelijks moet gij het oog gevestigd houden op de werkelijke grootheid van uw stad.” – Perikles in Thucydides³¹

In het vorige hoofdstuk is een overzicht gegeven van de verschillende functies van de Stoa, waardoor we verder kunnen gaan op wat dit specifiek betekende voor de Atheense burger als bezoeker van dit gebouw. Om te zien hoe de Stoa Poikile het decor vormde voor de klassieke democratie en het bijbehorende opvoedingsideaal van een goede burger, ligt de nadruk op de Stoa als een ‘*lieu de mémoire*’: een plaats van herinnering. Allereerst bespreek ik de symbolische betekenis van de schilderijen en oorlogstroeën, en waarom het van belang was dat de Stoa een plaats voor filosofie en politiek bood. De Stoa symboliseerde als openbaar overwinningsmonument het ideaal dat Athene van zichzelf had: een onoverwinnelijke polis, die zich van de andere poleis onderscheidde door haar eer, wijsheid en participerende burgers die gelijk waren voor de wet (*isonomia*) en vrij waren zich uit te spreken (*parrhesia*). Vervolgens kijk ik naar de Stoa Poikile in materieel opzicht, hoe de schoonheid van het gebouw van belang was voor het klassieke Athene, en de indruk die haar architectuur en esthetiek moest maken op passanten. Ten slotte volgt het belang van de functie van de Stoa als *lesche* in de klassieke periode, als de plek waar alles en iedereen op afkwam. Het belang van religie en traditie ging hand in hand met de aandacht voor rationaliteit en schoonheid, en dit waren allen zaken waaraan de Stoa Poikile, gesitueerd in het civiele centrum van Athene, plaats bood. Dat dit eveneens de plek was waar de inwoners van Athene hun vrije tijd doorbrachten is veelzeggend, omdat hiermee duidelijk wordt dat ook in zijn vrije tijd de Athener boven alles een burger diende te zijn die zich verbonden voelde aan de geschiedenis en identiteit van de stad.

Het burgerschapsideaal in klassiek Athene vindt haar oorsprong als aristocratisch opvoedingsideaal (*paideia*) in de archaische periode (ongeveer 750 – 500 v.Chr.), maar bleef ook in de daaropvolgende eeuwen van belang.³² Dit ideaal, waarin moed, eer, aandacht voor schoonheid, educatie en het voortdurende streven naar excellentie centraal staan, was bepalend voor de identiteitsvorming in het klassieke Athene. De ideale burger was een gebalanceerd, rationeel en eervol wezen dat de waarde van esthetiek begreep en inzag dat hij zichzelf baatte door de moederstad te dienen. Iedere burger had de plicht zich met de politiek bezig te houden want, zoals Perikles in zijn lijkrede gezegd zou hebben: “Wij verschillen van anderen door de man die zich aan het openbare leven onttrekt niet te beschouwen als een rustig burger, maar als een nutteloos mens.”³³ Bovendien werd het van groot belang geacht om zelf na te denken en te reflecteren op het handelen. In andere woorden: *paideia* belichaamde het idee van een waardevol mens, en hoewel dit in de gehele Griekse wereld (Sparta was hierin een uitzondering) gold, onderscheidde Athene zich door dit ideaal op alle

³¹ Lijkrede van Perikles in: Thuc. 2.40-3, vert. M.A. Schwartz (Baarn: Ambo, 1986). Volgende citaten uit dit werk worden aan dezelfde vertaling ontleend.

³² Jaeger, *Paideia*, 3-35.

³³ Thuc. 2.40; Zo komt het woord ‘idiot’ van het Griekse scheldwoord ‘*idiotes*’: iemand die zich meer om zichzelf bekommert dan om de polis

burgers toe te passen, in plaats van alleen op de aristocratische bovenlaag. Een solitaire, ongeschoolde inwoner van de stad kon zichzelf nauwelijks Atheens burger noemen. Zoals we in het voorgaande hoofdstuk zagen, werd de zuilengalerij gebruikt voor juridische afhandelingen en rechtspraak door een (burger)jury. Deze functie kan in het Atheens burgerschapsideaal niet worden onderschat.

De sculpturen van bijvoorbeeld de Atheense wetgever Solon, de overwinningstroofeën zoals het schild van de overwonnen Spartaanse koning Pleistarchus zijn, zoals al eerder aan bod kwam, van grote symbolische betekenis.³⁴ Deze verbeeldden niet alleen het belang van de democratie – Solon werd door zijn democratiserende hervormingen gezien als de grondlegger van de democratie –, maar ook de militaire roem die de stad in de vijfde eeuw ten deel viel. Met name het schilderij dat de slag om Marathon uitbeeldde wordt in antieke bronnen veelvuldig aangehaald als voorbeeld van de superioriteit van Athene. De schilder Mikon zou zelfs zijn beboet omdat hij de Perzen groter had afgebeeld dan de Grieken.³⁵ Hierin strijden de mythische (en Atheense) held Theseus en Heracles naast de Atheners onder de aanvoering van de generaal Miltiades, die tevens de vader van Kimon was. Miltiades is centraal afgebeeld, symbolisch tussen de mythische helden, om aan te geven dat de generaal (en dus ook zijn zoon), van hetzelfde kaliber was.³⁶ Ook de verbeelding van de slag om Troje in de Stoa is belangrijk, omdat de Atheners hiermee de mythische Grieken uit het epos van Homeros toe-eigenen als hun voorouders.

Niet alleen de inhoud van de schilderijen symboliseerden de superioriteit van Athene en haar geschiedenis, ook het gebouw zelf was een eerbetoon aan de stad. De Stoa, die tijdens het bouwbeleid van Kimon waarschijnlijk werd opgericht als overwinningsmonument, was van een grote esthetische waarde. De klassieke architectuur was passend voor het ideaal van *paidea*, waarin de waardering van schoonheid een aspect was in de vorming van een ‘goed’ mens. Kunst- en bouwwerken (al is het onderscheid vaag omdat gebouwen zoals de Stoa ook werden gebouwd als een kunstwerk op zich) zijn met hun ordening en esthetiek te interpreteren als een representatie van de waarden en eer van Athene. Deze fysieke uiting van Athene’s grandeur werd vooral ook na het uiteenvallen van de democratie in de vierde eeuw zeer belangrijk, omdat haar werkelijke schittering in Hellas vervaagde. De polis richtte zich op de plaatsen van herinnering, en keerde naar binnen om het beeld van zichzelf te kunnen blijven bevestigen.

Een treffend voorbeeld van de vierde-eeuwse retoriek die de gewenste identiteit van Athene schetst in een periode waarin de polis, omringd door vijanden, aan macht en glorie inboette, geeft Demosthenes in zijn rede tegen Androtion. Significant is de nadruk die op de schoonheid van de gebouwen ligt, die op zichzelf een doel vormt om de uniciteit van Athene aan te tonen:

Athenian democracy, never eager to acquire riches, coveted glory more than any other possession in the world. Here is the proof: once they possessed greater wealth than any other Hellenic people, but they spent it all for love of honor; they

³⁴ Paus. 1.15-16; Shear, “The Campaign of 1937,” 346-348; cf. “(...) the great tokens of your father’s valor;” in: Himerios, *Orat.* 10.2.3., vert. R.E. Wycherley (1957).

³⁵ Sopatros in: Wycherley, “Literary and Epigraphical Testimonia,” 42; Harpokration, *Mikon*.

³⁶ Paus. 1.15-16; Dem. 59.94; Cornelius Nepos, *Miltiades*, 6; Schol. Aristeides, 46.174 ;Aeschin. 3.186.

laid their private fortunes under contribution, and recoiled from no peril for glory's sake. Hence the People inherits [*sic*] possessions that will never die; on the one hand the memory of their achievements, on the other, the beauty of the memorials set up in their honor, yonder Propylaea, the Parthenon, the porticoes, the docks,—not a couple of jugs, or three or four bits of gold plate, weighing a pound apiece, which you, Androtion, will propose to melt down again, whenever the whim takes you.³⁷

In de tijd dat Demosthenes deze redevoering hield, was Athene na het verlies van de tweede Peloponnesische Oorlog in 404 tegen Sparta, veel van haar imperiale macht en rijkdom kwijt geraakt. De Delisch-Attische Zeebond, die in de vijfde eeuw voor niet-aflatende inkomsten zorgde, was inmiddels opgeheven, en de aanhoudende coalitieoorlogen gedurende de vierde eeuw tussen de Griekse poleis Sparta, Thebe en Athene verslechterde de situatie voor de stad. Toch wilden de Atheners vasthouden aan het ideaal van de democratie, door de nadruk te leggen op de tastbare overblijfselen van deze ideale staat. De esthetische betekenis van de zuilengalerij vormde hierdoor een belangrijke functie van het gebouw als museum en plek van verering. In andere woorden, de zuilengalerij was door haar monumentale en klassieke bouw een esthetisch eerbetoon aan de polis, dat herinnerde aan een rijk verleden. Omdat de Stoa Poikile zowel een heiligdom als een openbaar gebouw was, is het niet ondenkbaar dat hier de burger zelf als onderdeel van de polis werd vereerd.

Tot slot is het van belang om in te gaan op de functie van *lesche* van de Stoa Poikile. Door de publieke toegankelijkheid kregen de burgers dagelijks in hun omgeving te maken met de verheerlijking van het verleden, waardoor het idee van dit verleden onderdeel werd van hun identiteitsbeleving. Bovendien waren het vieren van overwinningen, de rouw om gesneuvelden en het herdenken van het verleden publieke zaken, omdat dit alles deel uitmaakte van de liefde voor de polis die de burger diende te hebben.³⁸ Sterven voor Athene was een groot goed in het burgerschapsideaal. De Stoa was een gebouw dat plaats en beeld gaf aan dit gevoel en stond open voor de gehele bevolking om hierin te delen. De filosofen die de zuilengang tegelijkertijd bezochten, waren net zo goed burgers die zich hier mee bezig hielden.

De Stoa Poikile werd zo een decor voor Athene als democratie gedurende de vijfde en vierde eeuw, ook wanneer deze staatsvorm in de vierde eeuw aan verandering onderhevig is en uiteindelijk ophoudt te bestaan. De zuilengalerij vormde een raamwerk waarbinnen alle fundamenteën vertegenwoordigd waren waarop de polis steunde: een groots verleden (de galerij van schilderijen en trofeeën fungeerde als museum), rationaliteit (burgers bezochten in hun vrije tijd de Stoa om te filosoferen) en participerende burgers (de Stoa was voor iedereen toegankelijk en verschillende bronnen en inscripties getuigen van rechtspraak en juridische afhandelingen). In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op hoe dit decor veranderde in een collegezaal waarin nog steeds een Atheense identiteit werd geconstrueerd, maar een andere invulling kreeg door de historische ontwikkelingen die vanaf de vierde eeuw het verdere toneel bepaalden.

³⁷ Dem. 22.76.

³⁸ Thuc. 2.41.

3. De thuisplaats van de wijsheid

“(...) she [Philosophy] will be here soon on her way back from the Academy, to take a stroll in the Poikile too; she is in the habit of doing this every day; here she comes.” – Loukianos³⁹

We hebben nu de verschillende functies van de Stoa Poikile bekeken, en wat het gebouw betekende voor de beleving van de identiteit en het burgerschap in het klassieke Athene. De grootsheid van Athene werd benadrukt in de materiële, symbolische en functionele hoedanigheden van de Stoa als monument en *lesche*. De Stoa is altijd een plaats geweest waar filosofen samenkwamen, maar meer dan in de klassieke periode ging dit aspect in de hellenistische tijd de boventoon voeren, wat zo zou zo blijven tot in de late oudheid. Door de afname van Athene's rijkdom en haar rol als militaire grootmacht in de vierde eeuw, moesten de Atheners andere kenmerken van hun identiteit benadrukken om zichzelf van de rivaliserende stadsstaten te onderscheiden. Het belang van de filosofie nam toe, waardoor ook de Stoa steeds meer werd gezien als 'collegezaal' of school van de filosofie.⁴⁰ Het begrip 'Stoa' werd steeds meer een abstractie van de oorspronkelijke betekenis als zuilengang en ging staan voor de filosofische school van de Stoïcijnen die hier ontstond.⁴¹ Deze filosofie bleek ook in de Romeinse cultuur van grote invloed, zoals de werken van beroemde Stoïsche filosofen als Seneca, Epictetus en Marcus Aurelius laten zien. Echter, ook vanaf de derde eeuw bleef de Stoa een *lesche* voor de gehele bevolking en verloor het haar publieke functie nooit geheel totdat ze definitief in onbruik raakte. Toch zou ook de Stoa, net als de stad waarin ze haar thuis vond, meer een 'thuisplaats van de wijsheid' worden dan een decor voor een levende democratie.

Het is allereerst van belang om kort in te gaan op de Stoïsche filosofie, en waarom deze rond 300 v.Chr. in de Stoa Poikile ontstond. De Stoa Poikile was wellicht een van de eerste, maar niet de enige zuilengang die fungeerde als *lesche* en collegezaal. Ook de al eerder besproken Stoa van Zeus was hier een voorbeeld van. Een reden dat de Stoa Poikile uiteindelijk een school zou worden, en de Stoa van Zeus niet, kan zijn geweest omdat laatstgenoemde nauw verbonden was aan de nog in gebruik zijnde cultus van Zeus. In het waarschijnlijke geval dat de Stoa Poikile ook een functie als (openbaar) heiligdom bekleedde, was dat op het moment van de stichting van de filosofenschool waarschijnlijk niet meer de hoofdfunctie van het gebouw. Deze suggestie wekt Diogenes Laërtius' biografie over de stichter Zeno van Kition, waarin is vermeld dat het altaar van een centrale plek werd verplaatst naar een hoek waar het minder in de weg stond.⁴² Daarnaast was Zeno al voor het stichten van zijn school veel in de Stoa Poikile te vinden, omdat zijn Cynische leermeester Krates zich daar ophield.⁴³

³⁹ Luc. *Pisc.* 13, vert. A.M. Harmon (Cambridge: Harvard University Press, 1921).

⁴⁰ D.L. 7.1; Synesios, *Epist.* 54, 136.

⁴¹ N.B.: al eerder waren er poëten die Stoïcijnen werden genoemd, zie: D.L. 7.1.5.

⁴² D.L. 7.1.14. Dit moet echter een retorische uitvinding zijn geweest omdat een altaar vrijwel onmogelijk te verplaatsen was. Toch geeft het iets aan, namelijk dat de Stoa zeer waarschijnlijk aan een cultus verbonden is geweest en dat deze onder Zeno geen (grote) rol meer speelde.

⁴³ Apul. *Fl.* 14; Dat de Cynici zich nooit tot een filosofenschool hebben verenigd in de Stoa Poikile is te verklaren vanuit hun levensopvatting waarin zij ongebonden en ongeorganiseerd willen blijven.

In de tijd dat Zeno zijn school stichtte, wedijverden verschillende filosofenscholen in Athene om leerlingen. Andere scholen waren de al rond 390 gestichte school van Plato (de Academie), de rond 335 gestichte school van Aristoteles (het Lyceum/ de Peripatos), en de rond 307 gestichte school van Epicurus (de Tuin).⁴⁴ Op de vraag waarom Zeno het gebouw op de Agora koos als zijn collegezaal, en niet een plaats ergens buiten de stad zoals de Academie of de Tuin, zijn verschillende antwoorden mogelijk. Wycherley stelt zich dezelfde vraag in zijn onderzoek naar de Stoa Poikile, en meent dat de Stoïcijnen een centrale plek kozen omdat ze niet veel gaven om de afleiding of fysieke ongemakken die de drukke stad met zich meebracht. Ook dat de centrale plek naamsbekendheid gaf aan de filosofische school zou een reden kunnen zijn geweest.⁴⁵ Echter, de verwijdering van het altaar en van ongewenste personen door Zeno, waar Diogenes Laërtius melding van maakt, duidt erop dat de Stoa Poikile geen toevallig gekozen plek was, maar een ruimte die Zeno bewust inrichtte als zijn eigen collegezaal waarin niet langer iedereen welkom was.⁴⁶ De reden dat de Stoa op de Agora werd gekozen lijkt eerder te zijn dat de locatie aansluit bij de Stoïsche filosofie waarin het van groot belang werd geacht onderdeel te zijn van het bruisende centrum, van de stadsstaat en van de democratie. Zeno en zijn volgelingen namen Socrates als voorbeeld die, aldus Plato, op de vraag van Phaedrus waarom hij altijd rondloopt op de Agora antwoordde: ‘It is because I love knowledge, and it is the people in the city who teach me, not the country or the trees.’⁴⁷ Ook in de Stoïsche filosofie is het de gemeenschap die voor de mens een essentiële leerschool biedt om kennis te krijgen van de ordening van de natuur. Deze natuur betekent voor de Stoïcijnen niet alleen de fysiologische natuur, maar de algehele ordening der dingen, waar de mens en de samenleving onderdeel van uitmaken. De filosofie gaat er van uit dat deze ordening in de natuur rationeel is, waardoor de mens, met gebruik van zijn eigen ratio, kennis vergaart door zich naar buiten te richten. Het verkrijgen van inzicht over de natuur, verloopt via het principe van *oikeiôsis*, wat zoiets als ‘eigenmaking’ betekent.⁴⁸ In eerste instantie richt een mens zich in zijn kindertijd op zijn directe naasten, maar in zijn ontwikkeling tot rationeel wezen zal hij zich steeds meer op de samenleving richten om thuis te worden in de wereld waarin hij leeft. In andere woorden, de mens moet zich de wereld steeds meer ‘eigen maken’. Wanneer de Stoïcijnen hun plek heeft gevonden in de gemeenschap en zichzelf als rationeel wezen erkent, zal het uiteindelijke doel van de filosofie, de natuur volgen, hem in staat stellen een rationeel en dus ‘gelukt’ mens te zijn. Dit ‘gelukt/gelukkig’ zijn is het principe van *eudaimonia* en het is aldus de Stoïsche filosofie, hoewel niet gemakkelijk, voor iedereen bereikbaar.⁴⁹ De eudaimonische mens maakt zich niet langer druk

⁴⁴ Ook de namen van de Aristotelische en de Platoonse scholen verwezen aanvankelijk naar de (multifunctionele) gebouwen waarin zij zijn ontstaan, namelijk het Lyceum en de Academie. De andere naam voor de Aristotelische school, Peripatos, betekent ‘pad/wandeling’ en verwijst naar de overdekte galerij in het Lyceum waar Aristoteles zijn school onderbracht. Net zoals de Stoa zijn deze namen geabstraheerd van hun oorspronkelijke betekenis, en zijn ze voor specifieke filosofische tradities gaan staan.

⁴⁵ Wycherley, “The Painted Stoa,” 33.

⁴⁶ Zeno tegen omstanders: “This was once open to all, but because it was found to be a hindrance it was railed off. If you then will take yourselves off out of the way you will be the less annoyance to us.” In D.L. 7.1.14, vert. R.D. Hicks (Cambridge: Harvard University Press, 1972); cf. D.L. 7.1.22.

⁴⁷ Plat. *Phaedrus*, 230cd, vert. M. L. Lang (Princeton: ASCSA, 1978).

⁴⁸ Van *oikos*, wat (t)huis/gemeenschap betekent.

⁴⁹ In de Griekse filosofie betekent ‘gelukkig’ niet wat het in de moderne betekenis betekent als een soort ‘joie de vivre’, maar meer ‘gelukt zijn’ als mens.

om zaken die de Stoïcijnen als irrelevant (of ‘indifferent’) zien, zoals emoties, rijkdom en macht. Hij kan in alle wijsheid leven en erop vertrouwen dat de wereld precies is zoals hij moet zijn. Omdat in de wereld om ons heen de mogelijkheden liggen om een rationeel en ‘gelukt’ wezen te worden, is een collegezaal op een drukbezochte plek in het centrum van Athene, waar mensen vanuit alle bevolkingslagen met de meest uiteenlopende doelen op af kwamen, passend in deze filosofie waarin het onderdeel zijn van de samenleving onmisbaar is voor het uiteindelijke doel van leven in overeenstemming met de natuur. Een filosofie wier principes de gemeenschap in het centrum van de leer zet, zal ook een centrale plek kiezen voor de fysieke samenkomst. De Stoa was zo op zichzelf een locatie van wijsheid, en dus ook van *eudaimonia*. De leer paste evenwel goed in het Athene dat na de vierde eeuw haar glorie dagen voorbij was, en het is dan ook niet toevallig dat de Stoïsche filosofie in deze context ontstond en al snel veel navolging kreeg. Een Stoïsche levensopvatting maakte immers de afname van Athene’s krachten gemakkelijker te accepteren als dit nu eenmaal de orde der dingen is. Daarbij maakte de pijlers van de Stoïsche filosofie, (wijsheid, gematigdheid en zelfbeheersing), dat Athene niet langer machtig en rijk, maar toch betekenisvol kon zijn. Als thuisplaats van de wijsheid was zij alsnog van groot belang, waardoor ook de Stoa symbolisch bleef voor de identiteit die de polis zichzelf aanmat.

Wycherley heeft gelijk wanneer hij stelt dat de centrale plaats maakte dat de Stoa Poikile en de filosofen veel naamsbekendheid kregen onder Hellenistische en (Grieks-) Romeinse schrijvers. Ook Zeno zelf zou een bekendheid worden in de oudheid, zoals een inscriptie op een Hermes met Zeno’s portret uit de tweede eeuw n.Chr. bewijst.⁵⁰ Veel antieke bronnen beschrijven de tentoongestelde monumenten en schilderijen in de Stoa,⁵¹ maar ook de filosofische school en haar bezoekers zijn een steeds terugkerend thema, zij het vaak in opvallend satirische stijl. Een voorbeeld hiervan is de tweede-eeuwse schrijver Loukianos van Somasata die de filosofen als verslonsd en wereldvreemd portretteert.⁵² Een interessante passage is ook te vinden in zijn *Iuppiter Tragoedus*, waarin hij een vergadering tussen de Goden weergeeft. Hij omschrijft het gesprek tussen Herakles en Zeus die een filosofische bijeenkomst van Epicureërs bij de Stoa Poikile gadeslaan. Ze spreken hun bezorgdheid uit over het afnemende geloof in de goden door de opkomst van atomistische filosofieën als die van Epicurus. Herakles stelt voor om de Stoa omver te werpen om de gevaarlijke filosofieën onschadelijk te maken, maar Zeus weigert omdat daarmee niet alleen de filosofen, maar het hele gebouw en daarmee de verbeelding van de eeuwenoude tradities, kunst, geschiedenis en helden van Athene verloren zouden gaan. Het lijkt er opnieuw op dat, hoewel in de klassieke periode wellicht al meer een *lesche* dan een heiligdom, de functie van de Stoa als heilige plaats geheel ondergesneeuwd raakte toen de Stoa werd overgenomen door de filosofie.⁵³ Daarbij is het gegeven dat de Stoa Poikile als plaats van de Epicureïsche bijeenkomst wordt aangewezen significant, omdat dit duidelijk maakt dat de Stoa Poikile niet zozeer met alleen

⁵⁰ D.L. 7.1.5; cf. Benjamin D. Meritt, “Greek Inscriptions” *Hesperia: The Journal of the American Classical Studies at Athens* 17 (1948) 42, nr. 31.

⁵¹ Strab. 9.1.17; Paus. 1.15-16; Plut. *Cim.*; Aeschin. 3.186.

⁵² Luc. *DMeretr.* 10.1; Luc. *Icar.* 34.

⁵³ Zie ook het verhaal van de Cynische filosoof Krates en Hipparchia die in de Stoa trouwden en daar gelijk hun huwelijk consumeerden (Apul. *Fl.* 14). Dit verhaal is waarschijnlijk een uitvinding van Apuleius die de onbeschaamdheid van de Cynische leer illustreert, maar geeft tegelijk aan dat de Stoa niet meer als heiligdom in gebruik was in Zeno’s tijd. Seksuele relaties waren doorgaans absoluut niet toegestaan op heilige plaatsen.

de Stoïsche filosofie als wel met de filosofie in zijn algemeenheid werd geassocieerd in de Romeinse tijd.⁵⁴ De Stoa werd, samen met de drie andere filosofenscholen, door Loukianos als pleisterplaatsen van de filosofie genoemd, ook al geeft hij niet altijd even hoog op van de filosofen.⁵⁵

Dat verschillende latere auteurs opvallend kritisch zijn over het publiek dat de Stoa bezocht, is waarschijnlijk te verklaren door de functie van *lesche* die de Stoa nog altijd had. De aanwezigheid van corrupte handelaren, bedelaars en ongeschoolden paste niet in het plaatje van de Stoa als plek van de filosofie. Zo verwijderde Zeno ongewenste lieden uit ‘zijn’ Stoa omdat de filosofische leer, hoewel gericht op de gehele samenleving als leerschool, morele luiheid niet kon accepteren.⁵⁶ De morele verplichting die de Stoïsche filosofie vraagt, is eveneens terug te vinden in het werk van de Stoïcijn Persius in de eerste eeuw n.Chr. in zijn *Satire 3*, waarin hij ageert tegen de ethische ledigheid van de jeugd. Hij voert hier een jonge man ten tonele die wel weet heeft van het ‘goede leven’ maar hier niet naar streeft.

You—you’re not inexperienced at detecting deviant conduct or at the teachings of the philosophic portico, bedaubed with Medes in trousers, teachings which the sleepless and close-cropped youth pore over by night, fed on lentil casserole and generous helpings of barley porridge. The letter which divides its Samian branches⁵⁷ showed its rising hill on the right path to you, too.⁵⁸

De Stoa Poikile wordt hier aangevoerd als plek waar het ‘juiste pad’ ligt, en het werk kan in bredere zin tevens als pamflet tegen het Epicurisme worden opgevat, wat de rivaliteit van de filosofische scholen in de Romeinse tijd aangeeft. De bron is eveneens een mooi voorbeeld hoe in de eerste eeuw de Stoa als museum naar voren komt, en daarbij als de plaats waar wijsheid, het goede leven en dus geluk te vinden is. De filosofen zelf worden door Persius geprezen om hun eenvoud, wat zowel past in het klassiek Atheense opvoedingsideaal (*paideia*) als in de Stoïsche leer, die beide uitgaan van een balans die men dient aan te brengen in het leven. De pracht en praal van kunst en architectuur verbeeldt de schoonheid van de polis en haar plaats in de natuur, maar soberheid en zelfbeheersing wordt in het eigen leven betracht. Immers, wanneer de mens onderdeel is van de gemeenschap, bezit hij als vanzelf ook de weelde in de polis: zo was eigen bezit overbodig, en individuele rijkdom werd een indifferente factor in een ideaal mensenleven.

Het was uiteindelijk niet de fysieke Stoa die de tand des tijds zou overleven, maar het begrip ‘Stoa’ als filosofische traditie. In de vijfde eeuw n.Chr. was het gebouw verworden tot een relik uit het verleden, zoals Synesios teleurgesteld omschrijft tijdens reis naar Athene in

⁵⁴ Luc. *J Tr.* 15, 16, 32, 33.

⁵⁵ Luc. *Pisc.* 13, 52; cf. Ath. 3.104b; Theognetos, *Phasma*. 1.; Alkiphron, *Epist.* 3.53.

⁵⁶ D.L. 7.1.22.

⁵⁷ Noot van de vertaler: “Pythagoras, the philosopher from Samos, represented the choice which faces a young person as the Greek letter *upsilon*, originally written: *ϰ*. After childhood (the stem) a choice must be made between the difficult path of goodness (the vertical) and the easy path of vice (the sloping branch to the left).”

⁵⁸ Pers. 3.54-57, vert. Susanna Morton Braund (Cambridge: Harvard University Press, 2004); “Medes in trousers” verwijst naar de Perzen, afgebeeld op het Marathon schilderij in de Stoa.

400.⁵⁹ Vanaf de vijfde eeuw stond de Stoa Poikile er als filosofische school niet meer, en was zij haar monumentale beschilderingen kwijt. Opgravingen suggereren dat in de Romeinse tijd wanden tussen de zuilen werden gebouwd om de galerij in winkels onder te verdelen. Waarschijnlijk werd de zuilengalerij in de zesde of zevende eeuw afgebroken om te gebruiken als bouw materiaal. Toch is ook het gebouw zelf niet geheel vergeten geraakt, zoals een late bron uit de zesde of zevende eeuw nog, zij het enigszins verward, laat doorschemeren: “There was at Athens a portico called Peisianaktia, in which were depicted the deeds of wise men and the story of brave men.”⁶⁰

⁵⁹ Synesios, *Epist.* 54, 136.

⁶⁰ Isidore, *Origines*, 8.6, 8, vert. R.E. Wycherley (1957).

Conclusie

Het was niet toevallig dat Pausanias wat langer stil stond bij de Stoa Poikile toen hij zijn reis door Athene maakte, want de schoonheid en roem van dit monument spraken tot de verbeelding. In dit onderzoek is aan de orde gekomen hoe de Stoa Poikile als monument en '*lieux de mémoire*' van betekenis was voor de identiteitsbeleving van de Atheners, en hoe dit veranderde tussen de vijfde eeuw en de late vierde eeuw v.Chr. Historische ontwikkelingen speelden hierbij een grote rol omdat deze de invulling bepaalden die werd gegeven aan het Atheense burgerschapsideaal, en daarmee ook aan de betekenis die aan het gebouw werd gegeven. In de klassieke periode maakte de bloei van de democratie, de rijkdom van de polis en haar dominantie in Hellas dat de ideale burger werd gezien als iemand die onvoorwaardelijk de belangen van Athene steunde. Hij moest een rationele persoon zijn die voor zichzelf nadacht en deelnam aan de politiek, omdat het bestaan van de democratie afhing van participerende burgers. Bovendien moest hij de waarde van schoonheid inzien, die in monumentale architectuur en kunst het vermogen van Athene representeerde. In de vierde eeuw namen de macht en rijkdom van de polis steeds verder af, waardoor andere aspecten, zoals het belang van geleerdheid en respect voor het verleden, steeds meer de nadruk kregen in het burgerschapsideaal. De Stoa was in het klassieke Athene vooral een gebouw dat plaats bood aan de participerende burger die in de monumentale omgeving eer betoonde aan de polis en leerde wat een ideale burger was. In de hellenistische periode werd de Stoa meer een plaats voor de burger die op zoek was naar wijsheid. De Stoa was als publiek gebouw een symbool voor het zelfbeeld van Athene omdat zij de burger fysiek herinnerde aan enerzijds de democratische samenleving waarin elke burger participeerde, en anderzijds aan de plek van de filosofie.

Ten eerste hebben we gezien hoe de bouw van de Stoa past in de vijfde eeuw v.Chr., wanneer Athene's rijkdom en macht op een hoogtepunt zijn en de polis zich onoverwinnelijk waant. De zuilengalerij werd immers opgericht tijdens het bouwbeleid van Kimon in de jaren zeventig, die zijn stad opknapte met overwinningmonumenten tijdens de Perzische Oorlogen. Deze projecten werden gefinancierd met de opbrengsten van militaire expedities en bijdragen uit de Delisch-Attische Zeebond, en zeer waarschijnlijk werd ook de Stoa met deze middelen bekostigd. De bouw vond, zoals gezegd, plaats in de klassieke periode, zo genoemd om haar specifieke beeldcultuur en de opkomst van de Atheense democratie. De Stoa Poikile staat symbool voor de kenmerkende eigenschappen van deze periode, bijvoorbeeld door de architecturale ordening van de zuilengalerij, die ook de bouw van latere gebouwen in de oudheid zou bepalen, en haar schilderijen. Bovendien gaven de schilderijen en monumenten in en rond de Stoa blijk van een nieuwe (klassieke) stijl die wijdverspreid en beroemd zou raken in de antieke wereld. De Stoa was een heilige plaats, waarschijnlijk opgericht als eerbetoon aan de Atheense overwinningen op haar vijanden, maar had daarnaast vanaf haar ontstaan een openbare functie als *lesche* waardoor haar functie als heiligdom steeds meer naar de achtergrond raakte. De Stoa werd bezocht door alle lagen van de bevolking, en bood zowel ruimte aan kunst, politiek en filosofie, als aan vermaak en handel. Gedurende haar hele bestaan vormde de zuilengalerij het decor van een luisterrijk verleden, waarin de burger zijn vrije tijd kon doorbrengen en filosofie kon beoefenen. Hoewel vanaf de derde eeuw de nadruk

steeds meer op het laatste kwam te liggen, bleef de Stoa Poikile een van de belangrijkste publieke gebouwen tot de zesde/zevende eeuw n.Chr.

Het tweede deel van dit onderzoek demonstreert hoe de Stoa Poikile als plaats van herinnering van groot belang was voor het opvoedingsideaal van de Atheense burger. De waarden van schoonheid, wijsheid, traditie en militaire eer werden vertegenwoordigd door de beeldende kunst in de zuilengalerij, de klassieke ordening van het gebouw, en de plaats die zij bood aan de burger om deel te nemen aan het politieke debat. Door de burger voortdurend te herinneren aan de geschiedenis van Athene en haar uniciteit ten opzichte van andere stadsstaten, werd een identiteit bestendigd die de politieke neergang van de stad in de vierde eeuw overleefde. Retoriek en verbeelding maskeerden de afname van Athene's krachten, en de Stoa is een goed voorbeeld van hoe de polis de achteruitgang probeerde te verbloemen.

Geleidelijk verschoof het Atheense burgerideaal steeds meer van actieve politieke participatie naar filosofische introspectie. De stad zou zich in de loop van de vierde eeuw steeds meer naar binnen keren en zich richten op haar filosofische scholen. Het derde hoofdstuk beschrijft de stichting van de Stoïsche school van Zeno van Kiton in de zuilengalerij rond 300, en hoe deze de functie van het gebouw veranderde. Deze openbare ruimte was bij uitstek geschikt voor het onderwijzen van de Stoïsche filosofie, die stelt dat de samenleving een van de belangrijkste leerscholen is voor de mens om zijn te plek in de wereld te leren kennen en accepteren. Voor kennis van de natuur waar iedereen onderdeel van is, moet de mens leren van zijn omgeving die, aldus de Stoïcijnen, net als de mens zelf, een rationele aard heeft. De Stoa Poikile had op de Agora, het bruisende centrum van Athene in Zeno's tijd, een ideale ligging om de natuur in al haar kleurrijke vormen te observeren, met name door haar grote aantrekkingskracht op een gemêleerd publiek. Ook paste de Stoïsche filosofie met haar stelling dat de mens 'de orde der dingen' diende te volgen binnen het veranderende Athene, dat niet langer rijk en machtig, maar nog altijd een centrum van geleerdheid was.

Tot in de late Oudheid zou de Stoa Poikile een van de bekendste en belangrijkste gebouwen blijven waarmee de stad haar identiteit uitdroeg. Als *lieu de mémoire* is de zuilengalerij van grote waarde gebleken voor de zelfperceptie van Athene, maar ook voor het beeld dat zij uitdroeg naar de rest van Hellas. De functie van *lesche* was hierbij fundamenteel, omdat zo iedereen binnen en buiten Athene toegang had tot de symbolen van Athene's identiteit. Er bestaat nog onduidelijkheid over de precieze functie van de Stoa als heiligdom, en hoe deze zich verhield ten opzichte van de Stoa als *lesche*. Een duidelijke scheiding tussen de profane en sacrale aspecten lijkt niet te bestaan in het gebruik van de zuilengalerij, en verder onderzoek hiernaar kan meer helderheid scheppen over de omgang van religie in de publieke ruimte in niet alleen de Stoa Poikile, maar in de Atheense polis in het algemeen. De bevindingen van dit onderzoek bieden alvast enkele (bescheiden) aanknopingspunten voor de interpretatie van de betekenis van dit gebouw. De Stoa was niet alleen in de oudheid van monumentale waarde, maar verleende ook haar naam aan een filosofie en een gemoedstoestand die in ons moderne taalgebruik nog vaak terugkomen; het is moeilijk hier Stoïcijns onder te blijven.

Bibliografie

American School of Classical Studies at Athens (ASCSA). "Agora Excavations."
<http://agora.ascsa.net/research?v=default> (geraadpleegd 19 juni 2015).

Biers, William R. *The Archeology of Greece: An Introduction*, 2e dr. Ithaca en Londen: Cornell University Press, 1987. 1e dr. 1980.

Boersma, J. S. *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* Groningen: Wolters-Noordhoff, 1970.

Camp, John Mck. "Excavations in the Athenian Agora: 2002-2007." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 76 (2007), 627-663.

---. *The Archaeology of Athens*. New Have en Londen: Yale University Press, 2001.

---. *The Athenian Agora: Site Guide*. Princeton: ASCSA, 2010.

---. *The Athenian Agora: A Short Guide to the Excavations*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 16. Princeton: ASCSA, 2003.

Camp, John Mck. en W.B. Dinsmoor. *Ancient Athenian Building Methods*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 21. Princeton: ASCSA, 1984.

Dinsmoor, W.B. *The Architecture of Ancient Greece: An Account of its Historic Development*, 3e dr. Londen/New York/Toronto/Sydney: Batsford, 1950. 1e dr. 1902.

Harrison, Evelyn, B. "The South Frieze of the Nike Temple and the Marathon Painting." *American Journal of Archeology* 76 (1972), 353-378.

Jaeger, Werner. *Paideia: the Ideals of Greek Culture*. Vertaling Gilbert Highet. 3 vols. Oxford: Blackwell, 1945-1947.

Judeich, Walter. *Topographie von Athen*, 2e dr. München: Beck, 1931. 1e dr. 1905.

Lang, Mabel L. *The Athenian Citizen: Democracy in the Athenian Agora*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 4. 2e, herziene dr. door John Mck Camp. Princeton: ASCSA, 2004. 1e dr. 1960.

---. *Socrates in the Agora*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 17. Princeton: ASCSA, 1978.

Meritt, Benjamin D. "Greek Inscriptions." *Hesperia: The Journal of the American Classical Studies at Athens* 17 (1948), 1-53.

Meritt, Lucy S. "The Stoa Poikile." *Hesperia: the Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 39 (1970), 233-264.

Nora, Pierre. *Les Lieux de Mémoire*. 3 vols. Parijs: Gallimard, 1984-1992.

Shear, Leslie T. "The Campaign of 1936." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 6 (1937), 333-381.

Shear Jr., Leslie T. "The Athenian Agora: Excavations of 1980-1982." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 53 (1984), 1-57.

Shoe, L. "The Stoa Poikile in the Athenian Agora." *American Journal of Archeology* 68 (1964), 200.

Thallon Hill, Ida. *The Ancient City of Athens; Its Topography and Monuments*. Londen: Methuen & Co, 1953.

Thompson, H.A. "Excavations in the Athenian Agora: 1949." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 19 (1950), 313-337.

Thompson, H.A. en R. E. Wycherley. "The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center." *The Athenian Agora* 14 (1972), 1-257.

Wycherley, R.E. "Literary and Epigraphical Testimonia." *The Athenian Agora* 3 (1957), 1-259.

---. "The Painted Stoa. 'Sapiens Bracatis Inlita Medis Porticus'. Persius 3. 53-54." *Phoenix* 7 (1953), 20-35.

Jeffery, L. H. "The Battle of Oinoe in the Stoa Poikile: A Problem in Greek Art and History." *Annual of the British School at Athens* 60 (1965), 41-57.

Opgravingsverslagen ASCSA 2008-2013

Zie American School of Classical Studies in Athens (<http://ascsa.net/research?q=&t=report>):

Camp, John Mck. *Agora Excavations 2008 – Preliminary Summary* (augustus 2008).

---. *Excavation Summary – 2009* (augustus 2009).

---. *Agora Excavations – 2010; Preliminary Report* (augustus 2010).

---. *Agora Excavations; Summary Report on the 2011 Season* (augustus 2011).

---. *Agora 2012 – Preliminary Report* (augustus 2012).

---. *Preliminary Report – Agora Excavations 2013* (augustus 2013).